

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev¹
KİNO DİLİNDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Giriş. Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşmır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olurlar. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir.

“Cəlil: – *Lütvəli bəy! Deməli barmağımda gördüyün nişan Akifdən bir yadigar mənə!*”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

Çəkdiyimiz misalda olan *barmağımda gördüyün, gördüyün nişan Akifdən yadigar, mənə yadigar* birləşmələri bu tipli söz birləşmələrindəndir.

Belə birləşmələrin tərəflərindən biri xüsusən tabe tərəf məcazi mənalı da ola bilər, əgər sözlərin müstəqilliyi özünü hiss etdirirsə və birləşmənin ümumi mənası oradakı hər bir sözün mənasını itirmirsə, birləşmə yenə də sərbəst birləşmə hesab olunur.

“Arşın malçı: – *Arşın mallarım, baftalarım, taftalarım, dolanbadolan gəzər səhərdə. Arşın mal alan. Kimdi arşın mal istəyən.*”

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

Kino dilində sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik olmur, keçici xarakter daşıyır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir.

Filmlərə müraciət edək:

“Nərmin: – *Adamın başına hava gəlmək dərəcəsindeyəm. Bu ki, “Rollinq stoun”du.*”

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

“Qərib: – *Dilotu yemək kimi çıxmasın. Deməli o qar... qar...ğa...nı”.*”

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Rüstəm əmi: – *Hə qoçaqlar, görək bu il nə edəcəyik. Gözdən pərdə asmaq olmasın. Bütün ümidim sizədir.*”

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

Kino dilində söz birləşmələrinin bu şəkildə növlərə ayrılması və sabit birləşmələrin ayrıca bir kateqoriya kimi öyrənilməsi tarixi söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nisbətən çox qısamdır. Azərbaycan dilçiliyində sabit birləşmələrin ilk geniş elmi təhlili S.Cəfərov tərəfindən verilmişdir [1, 69]. Sabit birləşmələrə aid yazılmış bu əsərlərdə həmin birləşmələrə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmış və onların bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Biz burada akad. İ.İ.Meşşaninovun vaxtı ilə dediyi və bizim üçün qiymətli olan aşağıdakı fikirlərini qeyd etmədən keçinə bilmirik: “...hər söz birləşməsi sintaksisə aid deyildir. Bir sıra söz birləşmələri leksik birləşmə əlamətlərinə malik olur” [2, 32].

A.N.Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayrıldığını qeyd edir, sonra isə bunların qarşılığında ibarət “leksik-sintaktik birləşmə” adı ilə üçüncü bir növ də ayrılır. A.N.Kononova görə, *divar saati* leksik, *köhnə saat* sintaktik, *köhnə divar saati* isə leksik-sintaktik birləşmədir [3, 373-374].

Məsələn, M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabının leksika bəhsində frazeoloji birləşmələrdən danışarkən yazır: “Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir. Bu birləşməni əmələ gətirən sözlərdə sərbəstlik olmur. Dilimizdə belə sabit söz birləşmələrindən fərqli olan sərbəst söz birləşmələri də vardır...” [4, 32].

“Hazırda zaman uyğun tili” kitabının leksika bəhsində söz birləşmələri haqqında da qeydlər verilir və onlar “addi söz birikmiliri (adi söz birləşmələri – sərbəst birləşmələr mənasında) və “turaklik söz birikmiliri” (sabit söz birləşmələri) adı ilə iki yerə ayrılmışdır [5, 109]. Burada göstərilir ki, sabit birləşmələrin hamısı deyil, məcazi mənalı, obrazlı olanları, ekspressiv-emosional xüsusiyyət daşıyanları frazeoloji birləşmə hesab olunmalıdır. Buna görə də burada sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən mənasına görə deyil, komponentlərinin sabit qalmasına, daimiləşməsinə görə fərqləndirilir [5, 110].

S.Cəfərov idiomları, ifadələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri frazeoloji birləşmələrə aid edir. H.Bayramov ona etiraz edərək yazır ki: “Müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb-məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bizcə, düzgün deyildir [6, 142].

Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı iki xətt üzrə gedir: 1) sərbəst birləşmələrin mənalarının dəyişməsi yolu ilə; 2) sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə.

¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparanı elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent mustafayev.fizuli8@gmail.com

Kino dilində sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa, sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir.

Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, müxtəlif kinofilmlərdə eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur. Ona görə də filmlərdən misallar göstərmək yerinə düşər.

“Xanbaba: – Belə şeylərə görə niyə təşvişə düşürsünüz? *Yoldan çıxmaq* da lazım deyil, Mirzə!”

“Sabahın elçisi” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2010.

“Şeyx Əhməd: – Ay camaat bəxtiniz gətirib. Şeyx Nəsrullah bir balaca keyfsizləyib. *Əldən düşmək* ona yaraşmaz”.

“Ölümlər” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Pasiyent: – Bura baxın doktor, mən sayıqlamıram. Məni *əldən salmaq* fikrinə düşməyin”.

“Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

“Həkim: – Bədəni dəmir kimidir. *Yolunu azmaq* istəyənlərin başını əzir”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2004.

“Əsəd: – Hələ bir şey olmayıb, olmayacaq da, olmayacaq, bildin? *Balığa tor atmaq istəməyin*”.

“Bəyin oğurlanması” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1984.

“Sona: – Nətiq, *torə düşmək* istəmirsənsə öz işinlə məşğul ol. Xuraman, başını qatma ona”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1984.

“Aktyor: – Mənə başqa tapşırıqlar da verirdi. Hər şeyi *nazik ayırmək* məsələsini də başa salırdı”.

“Cavid ömrü” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2007.

“Oqtay: – Axı, demişdik ki, oyundan sonra *“ayağı büdrəmək”* məsələsi baş verməsə, gedək kafeyə, qələbəmizi qeyd eləyək. Pirojnadan, marojnadan yeyək”.

“Dərs” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2015.

“Rəfael: – Oldu. *Quyruq bulamaq* onun köhnə peşəsidir. Yaxşı, deyərəm”.

“Sarı gəlin” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1998.

“Malik: – Amma, bu kifayət deyil. *İsti aşa soyuq su qatmaq* bilirsən də nə deməkdir. Uçuş xəttini, onun ətrafını daha yaxından öyrənməliyik”.

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2005.

“Anar: – Gözləyirdim ayılasan. *Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır*.”

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Gəlin: – Anamın halı pisdi. *Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir*”.

“Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

Birinci misalda *“yoldan çıxmaq”* sərbəst birləşmə kimi, ikinci misalda *“yoldan çıxmaq”* sabit birləşmə kimi işlənmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, kino dilində sərbəst və sabit birləşmələr formal cəhətdən bir-birindən fərqlənmir və buna görə də onları fərqləndirərkən bu cəhətə əsaslanmaq olmaz.

Əgər sərbəst və sabit birləşmələr arasında ciddi mənə fərqi olmasa idi, heç bir başqa fərq onları belə əsaslı şəkildə bir-birindən ayırmağa imkan verə bilməzdi. Qalan bütün əlavə fərqlər də məhz bu mənə fərqi təsiri ilə əmələ gəlir. İ.İ.Meşşaninov söz birləşmələrinin bu növlərindən danışarkən göstərir ki: “Bu misallarda söz birləşməsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün semantika həlledici şərtidir, halbuki formal cəhət öz-özülüyündə heç bir şey demir” [7, 34].

Məsələn, V.M.Nikiteviç sabit birləşmələrin mənə cəhətdən fərqləndirilməsini düzgün saymır və yazır: “Sərbəst və qeyri-sərbəst birləşmələr arasındakı fərqi semantik əlamətə görə müəyyənləşdirmək heç də kifayət deyildir. O bu iki birləşmə tipinin fərqləndirilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış kriteriya vermir” [8, 138].

Bəzi əsərlərdə mürəkkəb idarə adlarını da sabit birləşmələr sisteminə daxil edirlər. Məsələn, “Hazırkı zaman uyğur tili” adlı əsərdə KPSS Mərkəzi Komitəsi, SSSR Ali Soveti kimi birləşmələr sabit birləşmələr adı ilə verilir.

Bizə görə, belələrini sabit birləşmələr hesab etmək o qədər də həqiqətə uyğun deyildir.

Nəticə. Nəticə olaraq deyək ki, kino dilində həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənəli sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Buna görə də kino dilində söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. 1964. s. 69.
2. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Москва. 1961. с. 32.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва. 1962.с. 373-374.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1954. səh 32.
5. Кайдаров А; Садвакасов Г; Тилипов Т; Hazırkı zaman uyğur tili. I qism. 1963. с. 110, 109, 111.
6. Вауганов Н. Sabit söz birləşmələri. Bakı. 1962. s. 142.
7. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Москва. 1957. с. 34.
8. Никитевич В.М. О лексико-грамматической структуре несвободных определительных сочетаний в современном русском языке. Самарканд. 1959. с. 138.

Bədii filmlər

1. "Ev" 2006.
2. "Odlu qol-boyun". 2001.
3. "Qoca palıdın nağılı". 1984.
4. "Cavid ömrü". 2007.
5. "Dərs"ş 2015.
6. "Sarı gəlin". 1998.
7. "Arxada qalmış gələcək". 2005.
8. "Şabahın elçisi". 2010.
9. "Ötülər". 1980.
10. "Tilsim". 2005.
11. "Küçələrə su səpmişəm". 2004.
12. "Bəyin oğurlanması". 1984.
13. "Yalançılar" 2008.
14. "Qərib cınlər diyarında". 1977.
15. "Böyük dayaq". 1962.
16. "Neft və milyonlar səltənətində". 1982.

Açar sözlər: söz, sərbəst birləşmələr, sabit birləşmələr, qrammatik birləşmələr, sintaktik

Ключевые слова: слово, свободные сочетания, фиксированные сочетания, грамматические сочетания, синтаксис

Key words: word, free combinations, fixed combinations, grammatical combinations, syntax

Kino dilində sərbəst və sabit birləşmələr

Xülasə

Məqalə kino dilində sərbəst və sabit birləşmələrə həsr olunub. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq onlar sərbəst və sabit birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır.

Aparılmış tədqiqat nə deyir: kino dilində sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik olmur, keçici xarakter daşımır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur.

Məqalədəki təhlil onu söyləyir ki, kino dilində söz birləşmələrinin bu şəkildə növlərə ayrılması və sabit birləşmələrin ayrı bir kateqoriya kimi öyrənilməsi tarixi söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nisbətən çox qısaadır.

О свободных и стабильных комбинациях на языке кино

Резюме

Статья посвящена свободным и стабильным сочетаниям на языке кино. Как и в других языках, словосочетания в языках турецкой системы существенно различаются в этом отношении. В связи с этим они делятся на две большие группы, называемые свободными и стабильными соединениями.

Что говорится в исследовании: на языке кино фиксированные соединения отличаются от свободных соединений. У них нет такой свободы, они не преходящи, они возникают и стабилизируются в процессе исторического развития языка. Поэтому они используются в готовом виде на языке.

Проведенный в статье анализ свидетельствует о том, что историческая классификация словосочетаний в кино и изучение фиксированных соединений как отдельной категории намного короче, чем история изучения словосочетаний.

Free and stable combinations in the language of cinema

Summary

The article is devoted to free and stable combinations in the language of cinema. As in other languages, phrases in the languages of the Turkish system differ significantly in this regard. In this regard, they are divided into two large groups, called free and stable compounds.

What the study says: In the language of cinema, fixed connections are different from free connections. They do not have such freedom, they are not transitory, they arise and stabilize in the process of the historical development of the language. Therefore, they are used ready-made in the language.

The analysis carried out in the article indicates that the historical classification of phrases in cinema and the study of fixed compounds as a separate category is much shorter than the history of the study of phrases.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova